

Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban

Dér Csilla Ilona

1. Bevezetés¹

Tanulmányomban a függetlenedett (inszubordinált)² *hogy* kötőszós mellékmondatok lehetséges kialakulási módjait vizsgálom a magyarban, két típusukra fókuszálva: a pozitív és a negatív érzelmeket visszaadó, illetve azokat erősítő változatokra. A pozitív érzelmeket kifejező és erősítő inszubordinált mondatok közé a **pozitív kívánságok, értékelések, minősítések, (ön)dicséretes, bókok, az öröm kifejezése**, a negatív érzelmeket kifejezők és erősítők közé pedig többek között a **negatív kívánságok, értékelések minősítések, az átkok, a káromkodások és a felháborodások** tartoznak.

Inszubordinált mellékmondatok alatt olyan jelenségeket értünk, amelyek formailag alárendelt mellékmondatok (erre utal alárendelő kötőszavuk megléte), de önálló, főmondati használatban konvencionizálódtak (vö. Evans 2007: 367). Néhány idegen és magyar nyelvű példán szemléltetve:

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvmélet és diakronia* 4. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba 31–45.

¹ A kutatást az OTKA K 116217 „Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés” című pályázata támogatta.

² Jelen tanulmányban szinonimaként használom az „inszubordinált” és a „függetlenedett” jelzőket a vizsgált jelenség kapcsán, megengedve, hogy különböző változataik a szintaktikai függetlenség eltérő fokán helyezkedhetnek el.

- (1) spanyol: *¡Que pases un buen día!* 'Legyen jó napod!' (Sansiñena 2015)
- (2) német: *Dass ich das noch erleben darf!* 'Hogy ezt még megélhettem!'
(Brdarné Szabó 2006, pozitív érzelem)
- (3) angol: *That this should happen to me (of all people)!* 'Hogy ennek éppen velem kell megtörténnie!' (Brdarné Szabó 2006, negatív érzelem)
- (4) *Én még mindig a kis csúnyát figyelem, s egyszer csak érdekes dolgot fedezek föl. **Hogy** milyen átszellemült arccal énekel!*
(MNSz2, #227245484, doc#1112, magyarországi, sajtó)³

A *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok elhatárolása más *hogy* elemet tartalmazó, önálló vagy annak látszó használatoktól nem mindig egyszerű. Elsősorban a következő változatok ilyenek, mert egyébként inszubordinált mondatok részeként is megjelenhetnek változatlan formában (l. később):

- (5) *Hogy lehet ekkorát hazudni?*
(MNSz2, #93660891, doc#989, magyarországi, személyes-fórum)
- (6) *Hogy gyűlölöm én ezt a jószívűt!*
(MNSz2, #272363787, doc#1457, magyarországi, szépirodalom)

Az inszubordinált esetek körülhatárolására a következő próbák alkalmasak: az (5)-ös mondat esetében a **HOGYAN próba** működtethető: ha 'hogyan' jelentés adható a *hogy* elemnek, akkor az nem vehető inszubordináltnak. A (6)-os mondat esetében pedig a **PLUSZ KEZDŐ HOGY próba**, tehát ha további *hogy* elem helyezhető be a meglévő *hogy* elé, akkor az (még) nem inszubordinált. Ez utóbbi jellemzően az óhajtó *hogy*-használatra igaz, tehát amikor az elem '(mennyire/milyen) nagyon' jelentésű. Mint látható, az (5)-ös és (6)-os mondat sem inszubordinált, de mindkettő azzá alakítható egy plusz *hogy* betételezéssel, mivel inszubordináció mind kérdésekben, mind negatív érzelmek visszaadásában megjelenhet:

- (7) **Hogy** *hogy(an) lehet ekkorát hazudni?*
- (8) **Hogy** *hogy gyűlölöm én ezt a jószívűt!*

Ami a funkcióikat illeti, a beszédaktustípusok (illokúció) és az interperszonális jelentés szerinti szakirodalmi megközelítés a legjellemzőbb, ez alapján szerepük vagy a beszélő–hallgató interakcióval kapcsolatos (interperszonális kontrollt és közvetettséget fejezhetnek ki, udvariasabbak, mint nem inszubordinált válto-

³ Az MNSz2 megjelölésű példák forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár 2., részletesebben lásd a 3. fejezetben. Minden korpuszpéldát az összes felhasznált adatbázisból betűhűen, az eredeti helyesírásnak megfelelően közlünk.

zataik, a hallgató befolyásolása a cél; tipikus beszédaktusok: kérések, fenyegetések, figyelmeztetések), vagy pedig a beszélői attitűdökkel függ össze (érzésekkel, hiedelmekkel, vágyakkal; evidenciális és episztemikus jelentéseket hordoznak, tipikusak az emfatikus-érzelmi állítások, a szituációhoz kapcsolódó elköteleződés) (Evans 2007: 387 és kk., Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016: 50–1). Az általunk vizsgált két típus az utóbbiak körébe tartozik.

2. Az inszubordinált mondatok kialakulásáról

A következőkben röviden ismertetjük azokat a legelterjedtebb (számos nyelvre is érvényesnek tartott) elgondolásokat, amelyek az inszubordinált mondatok kialakulásával kapcsolatosak:

1. **A főmondat ellipszise** (Evans 2007): e szerint az elképzelés szerint minden esetben feltételezhető egy korábbi főmondat megléte, amely idővel elmarad, majd az ellipsis, végül a mellékmondat főmondatként való használata konvencionálizálódik (Evans–Watanabe 2016b). Evans (2007) feltételezése szerint például a modalitást kifejező inszubordinált mondatok esetében a gondolkodást, érzékelést, érzelmeket, értékelést kifejező predikátumok lettek eliptálva, míg a közvettséget és interperszonális kontrollt visszaadó független mellékmondatok esetében pedig a vágyat, engedélyt, parancsot stb. kifejező predikátumok maradtak el.
2. **Kooptáció** (Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016): az inszubordinált mondatok ugyanúgy kooptáció révén függetlenedtek, mint a többi tetikus.⁴ A bennük található kötőelem már diskurzuskapcsolásra szolgál, és ezek a mellékmondatok a diskurzusszituációban vannak lehorgonyozva.
3. **Extenzió (hatókör-bővülés)** (Mithun 2008): nem volt olyan mátrixmondat, ami elmaradt volna a mellékmondat mellől; a grammatikai függőség jelölőjének hatóköre mondatszintről nagyobb diskurzus- és pragmatikai kontextusokra terjed ki, kontextuális (háttér)információkat hordoz (vö. Maschler 2018). Az inszubordinált mondat kevésbé asszertív megoldás, mint nem inszubordinált változatának használata.
4. **Tagmondatleválás** (Cristofaro 2016): meggyengül a fő- és a mellékmondat kapcsolata, a mellékmondat idővel függetlenül is állhat (ilyenek a német *weil* és az angol *because* egyes használata).

Az előbbi megközelítések funkcionális szempontból összehangolhatók, a lényegi különbség köztük abban áll, hogy feltételezik-e egy korábbi főmondat ellipszisé

⁴ A kooptáció olyan kognitív művelet, csomagolási stratégia, amelynek során egy, a mondatgrammatikából (sentence grammar, SG) vett nyelvi egység az ún. tetikus grammatikába (TG) kerül (Heine–Kaltenböck–Kuteva–Long 2017, vö. Furkó 2014). A tetikusok olyan, a diskurzus egyéb részeitől eltérő mértékben szintaktikai, szemantikai és prozódiai függetlenséget mutató nyelvi egységek, amelyek diskurzusfunkciókat szolgálnak, metatextuális és metakommunikatív szerepűek (pl. appozíciók, indulatszók, idéző mondatok, kommentáló mondatok, kiszólások, társas fordulatok, diskurzusjelölők) (Kaltenböck–Heine–Kuteva 2011).

vagy sem (a 4. esetben nem okvetlenül tűnik el a főmondat), illetve hogy az egész konstrukcióra vagy a kötőelemre magára fókuszálnak.

Feltevésünk szerint az ellipszishipotézis egyértelműen tesztelhető diakrón vizsgálatokkal, tehát ha a kérdéses (performatív) mátrixmondatok léteztek, azoknak kimutathatónak kell lenniük történeti anyagon. Amennyiben viszont nem találunk olyan példányokat, amelyekben olyan mellékmondat szerepel a főmondat-hoz kapcsolódva, amely akár inszubordináltan is állhatna (a korabeli vagy a későbbi nyelvhasználatban), vagy csak alig néhányat, ezt a feltevést el kell vetni. Az alábbi kutatás célja e főmondat meglétének tisztázása a pozitív és negatív érzelmeket visszaadó *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok esetében.

3. Pozitív és negatív érzelmeket kifejező *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok a magyarban

A magyar nyelvben a pozitív és negatív érzelmeket kifejező *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok típusán kívül még az inszubordinált kérdések (9) és a metapragmatikai szerepű közlések (10) típusa létezik (vö. Dér 2019a, b):

(9) *Amikor már egészen tudatos vagy, ilyen „kellemetlen” élmények ritkán, vagy egyáltalán nem érnek. **Hogy miért nem?** Mert már nincs szükséged ilyesfajta megtapasztalásra.*

(MNSz2, #969132936, doc#2680, magyarországi, személyes-közösségi)

(10) ***Hogy árnyaljuk a helyzetet, a politika ma is beleszól a vallási vitába: Moszkva ortodox képviselői féltékenyen figyelik a katolicizmus terjedését, és a pápa közel-keleti látogatását „imperializmusként” emlegetik.***

(MNSz2, #179321293, doc#1075, magyarországi, sajtó)

A négy kategória egyes típusai átfedést mutathatnak, így a kérdések a metapragmatikai (11), illetve a kérdések a pozitív/negatív érzelmeket kifejező függetlenedett mellékmondatokkal (12):

(11) ***Hogy miből indultam ki? Nem tudom.***

(MNSz2, #22727562, doc#427, magyarországi, szépirodalom)

(12) – *Dorbézolásért, meg aztán... – **Hogy mi dorbézoltunk?!** – Igen. Tíz után is.*

(MNSz2, #26753396, doc#503, magyarországi, szépirodalom)

Ezek azonban arányukat tekintve ritkábbak a tisztább típusoknál.

A továbbiakban a pozitív és negatív érzelmeket kifejező típusba tartozó tiszta esetekre vonatkozó hazai szakirodalmat tekintjük át. Kas (2005) az óhajtó mondatokon belül elkülönítette a **speciális *hogy* mondatbevezetővel álló átkok** típusát, megjegyezve, hogy a magyarban hiányzik az ellenpólus: nincsenek ilyen mondatbevezetővel álló jókívánságok. Kas példáinak (*Hogy vinné el a fene! Hogy csapna beléd a ménkü! Hogy rohadnál meg!*) közös jellemzője, hogy sajátos, élő

eső intonáció jellemzi őket, mondatbevezetőjük pedig hangsúlytalan és megelőzhetetlen. Korpuszkereséseink azonban azt mutatják, hogy az ilyen átkok nem kizárólag feltételes módú igealakokkal állva jelenthetnek meg, terjedőben van a felszólító módú változat is:

(13) *aSk 07/09/98 07:43:00 **hogya ménkű álljon beléje** és ez a legfinomabb... + ezen felül +++ Szlartibartfaszt 07/09/98 08:23:00 Üdv! Két fő káromkodásom: Milijom kartács és bomba!!!! Ezer árboç és vitorla!!!!*
(MNSz2, #77634266, doc#975, magyarországi, személyes-fórum)

(14) *A holló mérgesen dohogott, szidta a masinát. – **Hogya holló vájjaki a szemét!** Bedöglött! Te postások szégyene!*
(MNSz2, #7465047, doc#228, magyarországi, szépirodalom)

Brdarné Szabó (2016) kontrasztív elemzése alapján megállapítható, hogy a 'hogya' jelentésű köztöszót tartalmazó angol és német inszubordinált mondatok funkcióköre kiterjedtebb, mint a magyaroké: nemcsak negatív, illetve pozitív érzések visszaadásában jelenthetnek meg, de kérésekben, kívánságokban, parancsokban is.

A továbbiakban a pozitív és negatív érzelmeket kifejező típus egyes altípusait vesszük szemügyre, amelyek között nincsen éles határ. A pozitív változatok jellemzően a következő két funkció mentén rendezhetők el:

1) **öröm** kifejezése (valamely jelenséggel kapcsolatban):

(15) *Én és a ragyogó Párizs! A Szajna hídja alatt azok az éjszakák! **Hogya ezt is megélhettem, uramisten!...***
(MNSz2, #42821158, doc#704, szépirodalom, magyarországi)

(vö. (2)-es példa);

2) **pozitív értékelés, minősítés, dicséret, bók** kifejezése:

(16) ***Hogya te milyen okos vagy!** Elváltál idejében, majd hülye volnál újra lekötni magad*
(MNSz2, #18928822, doc#370, magyarországi, szépirodalom)

– a *hogya* (+ személyes/mutató névmás) + *milyen/mennyire* konstrukció jellemző benne.

A negatív csoport típusai nagyjából megegyeznek a pozitív kategória altípusaival, az egyetlen különbség a már említett jókívánságok hiánya:

1) **felháborodás, bosszúság, bánat** kifejezése:

(17) *és Maga mindennap, ne nyafogjon, mindennap, délután három és hat közt eljönne, felolvasná, amit aznap írt, aztán hazamenne. Illetve frászt! **Hogy mindig én várjak!** Várjon néha Maga, járkáljon föl-le, etesse agyon a cicáit.*
(MNSz2, #8411851, doc#247, szépirodalom, magyarországi)

2) **átok** (negatív kívánság) kifejezése:

(18) *2013-07-29 Norbert Szabó **Hogy**, dögöljön meg aki a hatam mögött, kavarja a szart!!*
(MNSz2, #973322917, doc#2679, magyarországi, személyes-közösségi)

3) **negatív értékelés, minősítés, szidás** (tárgyaké, személyeké, jelenségeké):

(19) ***Hogy** a kallerek milyen hülyék...*
(MNSz2, #84226888, doc#981, magyarországi, személyes-fórum)

– tipikus a *hogy* (+ személyes/mutató névmás) + *milyen/mennyire* konstrukció.

Az előbbi típusok fontos formai jellemzője, hogy nem inszubordinált formák is léteznek, tehát mindegyik váltakozhat tartalmatlan *hogy* nélküli megfelelőjével, pl. *Micsoda emberek vannak ebben a városban! A kallerek milyen hülyék! Te milyen okos vagy!* De a két megoldás funkcionálisan különbözik: az inszubordinált változatokat a szakirodalomban (pl. Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016) emfatikusabbnak-érzelemtelibbnek tartják.

4. Anyag és módszer

Kutatásunk során a mai (Magyar Nemzeti Szövegtár 2, a továbbiakban MNSz2, az 1990-es évek 2. felétől napjainkig, Oravec–Váradi–Sass 2014) és a korábbi magyar nyelvhasználatot reprezentáló korpuszokban (Történeti Magánéleti Korpusz, a továbbiakban TMK, a 15. sz. végétől 1771-ig, Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017; Magyar Történeti Szövegtár, a továbbiakban MTSz, 1772–2010) kerestünk pozitív és negatív érzelmeket visszaadó *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatokra példákat. Ezeknek a felderítése azonban nem volt egyszerű, mivel a *hogy*-találatok száma hatalmas (az MNSz2-ben a nagy kezdőbetűs, *Hogy*-találatok száma meghaladja a 230 ezret, ráadásul – bár kisebb arányban, de – szervesen tagmondatként, kis kezdőbetűs kötőszóval is megjelenhetnek az általunk vizsgált inszubordinált formák, tehát lényegében az összes *hogy*-találatot át kellene utánuk nézni). Mivel az összes *hogy* kötőszós találat elemzése nem volt lehetséges (kivéve a TMK-t, 1. lentebb), a helyzet orvoslására két metódust használtunk:

- 1) Véletlen minták lekérése és elemzése, a bennük megfigyelhető inszubordinált–nem inszubordinált arányok alapján lehet következtetni a teljes mintában tapasztalható arányokra.
- 2) Kulcsszavas keresés: olyan egy- vagy kétszavas konstrukciókra kerestünk rá (ezt teszi lehetővé a keresőfelület), amelyek jellemzőek az általunk vizsgált típusokban (pl. káromkodások tipikus témaszavai: *ördög*, *ménkű*, *üsse* stb., vagy a kötőszó + mutató/személyes névmás kombinációkra, pl. *Hogy + milyen*).

Mivel az előzményformákat is vizsgálni kívántuk, fokozott figyelmet fordítottunk a már említett nagy kezdőbetűs *Hogy*-találatokra, ugyanis Hadrovics (1969: 352) alapján az volt a hipotézisünk, hogy egyes később inszubordinálttá váló mellékmondatok olyan bevezető formulává kopva, mint a *hogy rövid legyenek, hogy az igazat megmondjam*, főmondatukat megelőzhették.

5. Eredmények

5.1. TMK

A TMK-ban 680 nagy kezdőbetűs *hogy* kötőszós találatot regisztráltunk, ezeket átnézve nem találtunk tisztán inszubordinált példát (egyik típusra sem). Az elemzéseket a biztonság kedvéért úgy is megismételtük, hogy tipikus témaszókra (pl. *pokol*, *ebadta*, *ördög*) és konstrukciókra (*Hogy + milyen/mely/ez* stb.) kerestünk rá. A lehetséges előzménykonstrukciók felderítéséhez olyan igealakokat kértünk le, amelyek a pozitív és negatív érzelmeket kifejező mellékmondatok lehetséges főmondati állítmányai lehettek, ilyenek a vágyat, érzelmeket, értékeléseket kifejező predikátumok (I. Evans 2007 és fentebb), például *akarom*, *kívánom*, *szeretném*, *gondolom*, *vélem*, *hiszem*.⁵ Olyan *hogy* kötőszós összetett mondatokat kerestünk tehát, amelyeknek a mellékmondata a későbbi, illetve mai magyar nyelvhasználatban inszubordinált formában használatos vagy az lehetne. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy ilyen formák – a TMK tanúsága szerint – még nincsenek. Például a *kívánom* igealak 367 találatja közül egy sem volt, amelyik megfelelt volna az előbbi kritériumnak. A következő eset mellékmondata is csak a *hogy* kötőszó nélkül működne jókívánásgként, azzal együtt, inszubordináltan nem:

- (20) *Hogy Isten az Urat és M. Uri Hazát szegény édes Hazánknak mostani szomorú és naponként változó allapottyában, maga szárnyaival kegyelmesen takargatván minden gonoszok ellen védelmezze, és az Ur életét hosszas esztendőig terjeszsze, szívesen kívánom.* (TMK, 1717, Peregr1. 31.)

Mint Kas (2005) nyomán már láthattuk, a jókívánások a magyarban nem öltenek inszubordinált formát, szemben az átkokkal. Ennek magyarázata az lehet, hogy a káromkodások a nyelvi tabuk körébe tartoznak, ezért gyakran öltenek rövidített (*bazz*), átalakított (*Az iskoláját!* – istenkáromlás helyett), félbeszakított formákat

⁵ Ezekre a predikátumokra mind végeztünk kereséseket a TMK-ban.

(*Az a jó édes...!*). Elképzelhető, hogy az inszubordinált változat is ilyen „rövidebb forma”, kombinálódhat is az előbbi megoldásokkal (pl. *Hogy az a...*). Ennek azonban ellentmond, hogy a nem inszubordinált megoldás (*Dögölj meg!*) még rövidebb lenne, tehát a *hogy* szereplése ezekben a konstrukciókban önmagában nem magyarázható csak a funkcióval.

A TMK-t elemezve feltűnő, hogy a káromlások egyáltalán nem jelennek meg a fent említett predikátumokat tartalmazó főmondatokkal, hanem **idéző főmondatokhoz** kapcsolódva tűnnek fel (ennek magyarázatára később visszatérünk):

(21) *halván a leánya az Annya kívánságát, **mondotta, hogy a menykő üsse meg a ködmennyit**, tudja, hová akar benne menni az Annya*

(TMK, 1741, Bosz. 277)

(22) *beszélyi a Molnár Legin felesige, hogy a Koporsó Szeget a Koronkba vertük a Pintérnével, **melly szeget vervén a Pintérni mondotta: Mivel az Ördögh Neviben az Üngot el nem akarod hozni, tehát ütlek még ezen ordögh nevében, hogy a menkü meg üssön***

(TMK, 1736, Bosz. 355)

5.2. MTSz

Az MTSz csaknem húszeszes *Hogy*-találati listájából először 100-as, majd 250-es véletlen mintát kértünk le. A 100-as mintában egyáltalán nem fordult elő pozitív vagy negatív érzelmet visszaadó inszubordinált mellékmondat; a 250-esben kettő ilyen volt, mindkettő **idézetben** jelentkezett.⁶ A (23)-as példa esetében még megkérdőjelezhető az inszubordinált mellékmondatként történő elemzés, a *Hogy*-gyal induló mellékmondat vehető a megelőző szövegmondat függő idézetként való folytatásának is:

(23) *Fölemelték ketten Gyelley Farkast, akinek a lábai bizony bénák voltak már. Vitték és belökték a roskadozó kastély egy csöndes, dohos szobájába. **S a tót szakácsné elmondta az ő napi imáját. Hogy szabadítsa meg már az Isten ettől a vén nyomoréktól, ettől az átoktól, a káposztás kert kilencven éves lakójától, aki pompásakat aludt.***

(MTSz, 1910, Ady Endre: Gyelley Farkas butykosa)

Az alábbi eset azonban már egyértelműen inszubordinált:

⁶ Ezek igen alacsony számok, korábbi kutatásunkban (Dér 2019b) a 100-as véletlen mintákban 30% körüli arányban szerepeltek az MNSz2-ből vett véletlen mintában inszubordinált esetek (az összes *hogy*-találat között), ezek a lekérdezések azonban csak a személyes alkorpuszokra vonatkoztak, és az összes inszubordinált típust számba vettük.

(24) *Hermann: Az pedig úgy fog szólni: éljen az új gazda, Moor Ferenc!*

Ferenc (megsímogatja az arcát):

Hogy te milyen ravasz vagy! Mert lásd, ilykép valamennyi célunkat egy-kettőre elérjük: Amália letesz minden reményről.

(MTSz, 1949, Schiller: Haramiák, ford. Déry Tibor)

A véletlen minták azonban nem igazítanak el a tekintetben, hogy mikortól datálhatóak a vizsgált korpuszban az első kérdéses inszubordinált esetek; ezért a teljes *Hogy*-találati listában az első találattól kezdve időrendben előrehaladva végeztünk manuális elemzést addig a pontig, ameddig az első függetlenedett példát meg nem találtuk, amely 1780-ból származik:

(25) *Mit fzőllott ez előtt, az juta eözében, / Forra-is ellene ismét illy' hevében:*

Hogy pokolba nem tudsz egy-szer el-sűllyedni, / Vagy akasztó fának fzőgén merevedni, / Nem a' Királynéhez házba emelkedni, / Hanem a' kerékre még ma ferénkedni. Oda illeöz inkább, nem a' palotába.

(MTSz, 1780, Dugonics András: Ulissesnek...)

Figyelmünket nem kerülheti el, hogy ismét idézésben⁷ jelentkezik az átkozódás, ahogyan a későbbiekben is, például:

(26) *Estem, most fe tudom miképpen és hova? / Mondván, be le vetél, Plútó bokros lova! / **Hogy a' dög rovásra nem metzfett a' halál,** / **Gaz pára: mikor még szopos tsikó valál.***

(MTSz, 1789, Mátýási József: Semminél több valami...)

A második módszert is elvégezve azt találtuk, hogy a *Hogy* + *mekkora* találatai között nem szerepelt inszubordinált megoldás, a ***Hogy*** + ***milyen*** esetében azonban igen, a legelső adat a következő volt (bár elemezhető úgy is, mint a 23-as példa):

(27) – *De hát úgy látszik, azt hiszed, hogy én nem szeretem Sándort. – Hiszek azt, amit hiszek. – Szemtelen – nos, és most én ügyetlen, a Sándorról dicshimnusz zengedeztem el neki. **Hogy milyen jó, milyen okos, milyen derék...** s mikor mindezt elmondtam, igen elszégyelltem magamat.*

(MTSz, 1893, Justh Zsigmond: A pénz legendája)

Ezek az inszubordinált változatok is mind idézésben jelentkeznek. A legígéretebb eredményeket a ***Hogy*** + ***mennyire*** konstrukció hozta, az 1890-es évektől induló 80 találat többsége ugyanis igen hasonló séma szerint épül fel: az elől álló, alárendelő kötőszós mellékmondat minősítést-értékelést fejez ki, amit egy példa-

⁷ Idézés alatt nemcsak a közlésigékkal (pl. *mond, kérdez*), de a tágabban értett mentális igékkel (pl. *meglepődött, átérezte, kikövetkeztette*) felvezetett idézéseket is értjük, amikor tehát a saját vagy mások gondolatainak, szavainak felidézése történik, mely a megnyilatkozó saját következtetéseit is tartalmazhatja.

adó főmondat követ (jellemzően tárgyi alárendelés), tipikusan a *jellemzi, igazolja, bizonyítja, mutatja, tanúsítja* igékkel állva, ezután pedig magának a példának, esetnek az ismertetése következik:

- (28) **Hogy mennyire feszült és ideges volt a hangulat ez emlékezetes napok alatt, – élénken jellemzi Eszterházy Pál herceg esete.** Eszterházy ugyanis kihallgatást kért Lajos főhercegnél, hogy ha lehetséges, engedékenységre bírja őt.

(MTSz, 1894,

Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története 1.)

Ugyanez, ha csekélyebb mértékben is, de a *Hogy + mily* és a *Hogy + milyen* konstrukciónál is megfigyelhető:

- (29) **Az osztrák hadsereg Hermányhoz összpontosult s magával vitte a brassai szász nemzetőröket az említett Freischaart is. Hogy ezek mily hatalmas segedsergek voltak, leginkább tanúsítja a csapat egyik vitézének (egy brassói keztyűs) az e csatában vezénylő Horváth Ignác honvédhuszár őrnagyhoz írt következő levele: (...)**

(MTSz, 1873, Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... 6.)

- (30) **Hogy milyen végletes volt a középkornak vallásos rajongása, mennyire lábbal tiport exaltatiójában mindent, a mit emberileg szentnek tartunk, a valóság kedvéért, azt is meglátjuk magyar legendáink tükrében.** Midőn Szent Erzsébet meghallja, hogy férje (...)

(MTSz, 1896, Riedl Frigyes: A magyar irodalom főirányai)

Az előbbi, teljes változat lehetett a kiinduló konstrukció, ennek egy – későbbi? – variációja az a megoldás, amikor a **főmondat külön mondatban jelenik meg**:

- (31) **Hogy mennyire benne van minden alakban a quattrocento vágyakkal telt szigorúan vonalas szárazsága és minden lélekdogognak ridegen egyszerű matter of fact volta. Ide írok egy ilyen jellemző dialogus-részletet:** As-torre: Melyik condottierehez szegődsz Sandro, ha mégis elesem?

(MTSz, 1910, Babits Mihály: Bergson filozófiája)

A feltételezhető utolsó lépés az, amikor már a példaadó főmondat elmarad a mellékmondat mellől:

- (32) **De alapjában nem kis büszkeség oktatói minőségem s főleg a javadalmak. Hogy mennyire vittem? Mit mondjak többet? Őt nap mulva, kikapásuk után, még öt koronám belőle. Igaz pénz, szapora pénz. Második keresményem.**

(MTSz, 1921, Tersánszky Józsi Jenő: A két zöld ás)

Hipotézisünk szerint tehát bizonyos minősítő inszubordinált mondatok esetében a következő változási sor tételezhető fel:

HOGY MENNYIRE valamilyen valami,
 (AZT) *MUTATJA/JELLEMZI/GAZOLJA* stb. ez (konkrét példa) >
HOGY MENNYIRE vmilyen vmi: konkrét példa >
HOGY MENNYIRE vmilyen vmi! (+konkrét példa)

Az előbbi ellipsis feltétele a *mennyire/mily/milyen* névmások lezajló jelentésváltozása volt, amelynek során a 'nagyon (nagy fokban/mértékben)' jelentés kialakult, és természetesen a már említett mellékmondat + főmondat sorrend.

Láttuk, hogy a negatív érzelmeket kifejező inszubordinált megoldások már a 18. század végétől adathatók, a pozitív érzelmeket visszaadók csak jó száz évvel későbbiek:

(33) *és most én ügyetlen, a Sándorról dicshimnusz zengedeztem el neki. **Hogy milyen jó, milyen okos, milyen derék...** s mikor mindezt elmondtam, igen elszégyelltem magamat.*
 (MTSz, 1893, Justh Zsigmond: A pénz legendája)

Érdekes használatokat mutat a *Hogy + mindig* típus, amelyik pozitív és negatív érzelmei visszaadására egyaránt alkalmas. Az alábbiakban az utóbbira látunk megoldást, a példa érdekessége azonban az, hogy többféleképpen értelmezhető (ti. hogy a kovács hivatkozik mindig arra a kasza megjavítása helyett, hogy más dolga van; vagy pedig az elbeszélő következtetése az, hogy a kovácsnak mindig más dolga van; az intonáció is eltérő ennek függvényében):

(34) *Mentünk a kertbe meggyet szedni. Hát mondhatom, megszedtem osztán a meggyet, nem haragudott érte. De a kovács az én kaszámat csak nem vette kézbe. **Hogy mindig más dóga van.** Mán itt vót a szombat, a kasza meg úgy van, ahogy hoztam.*
 (MTSz, 1935, Móricz Zsigmond: A boldog ember)

Az öröm inszubordinált módon történő kifejezése igen ritka, az MTSz korpuszában csak egy átmeneti eset található, amelyben a megelőző szövegmondat még a mellékmondat főmondataként is értelmezhető:

(35) *VAY már a szája körül törölgeti a könnyeit, s csak mozdulattal fejezi ki: Micsoda pillanat! **Hogy ezt megérthettük!** Át akarja ölelni Telekit, de az hátralép.*
 (MTSz, 1963, Illyés Gyula: A különc)

5.3. MNSz2

Az MNSz2 teljes korpuszából 500 találatos véletlen listát kértünk le, ebből 15 darab (3%) volt pozitív és negatív érzelmeket visszaadó, tisztán inszubordinált

példa.⁸ Közülük 5 pozitív értékelés (4 a szépirodalmi, egy a személyes stílusrétegben), ilyen a következő két példa:

(36) *Ági korcsolyái elragadtatva csörögtek. – Géza! **Hogy te mindent így eltalálsz!** – Való igaz – tette hozzá Nagy Béla.*

(MNSz2, #26541334, doc#500, magyarországi, szépirodalom)

(37) *2013-07-05 Tiby Simo **Hogy sz isten mocskos fa..... ul lehet ijen jo egy szam:)))));:) imaaaadni valo muzsika***

(MNSz2, #947676712, doc#2659, magyarországi, személyes-közösségi)

Mint a (37)-es példából is kitűnik, káromkodások pozitív érzelmek kifejezésekor is megjelenhetnek (ahogyan negatív érzelmek visszaadásakor sem szükségszerű a jelenlétük). Kétszer annyi (10 darab) negatív minősítést és átkot tartalmazott a lista, ennek többsége (7 darab) a személyes-közösségi alkorpuszból származott, a többi irodalmi volt:

(38) *Sehonnai Bitang Ember 01/26/99 12:26:00 **Hogy a villamos üsse el, Itten senki se nem versel?!***

(MNSz2, #84297103, doc#981, magyarországi, személyes-fórum)

(39) *MATHILDIS (öklét rázza az emelet felé) **Hogy gyűlölöm én ezt a jószívűt!** FÜLÖP Csak hangosan ne mondd, mert ő segít*

(MNSz2, #272363787, doc#1457, magyarországi, szépirodalom)

Ahogy már korábban is említettük, az inszubordinált megoldások az adott kor szinkroniájában együtt élnek korábbi és későbbi keletkezésű variációikkal, és nemcsak olyan konstrukciókkal, amelyeknél hiányzik a kötőszó, hanem ahol szerepel olyan tagmondat, amely akár a főmondat is lehetne, de a mellékmondat inszubordináltan, önállóan is állhatna:

(40) *2013-08-23 András Grisa Sipos **Hogy mennyi büdös ribanc van a FACEBOOKON, nem is hittem volna***

(MNSz2, #1025867166, doc#2728, magyarországi, személyes-közösségi)

Ugyanakkor a *nem (is) hittem volna* szerkezet erősen formulaszerű a magyarban, mellékmondat nélkül is megjelenhet:

(41) *Arra, hogy idejár, mondom, nem gondoltam, csak hogy hátha tudnak róla... Jól van, Jencikém, remek, **nem is hittem volna!**, veregette meg László a vállát*

(MTSz, 2003, Závada: Adler és dohányos)

⁸ A másik két *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondat típusra természetesen voltak példák, de ezek kívül esnek vizsgálatunk körén.

6. Konklúziók

Elemzéseink azt mutatták, hogy a később inszubordinálttá váló, pozitív és negatív érzelmekeket kifejező *hogy* kötőszós mellékmondatok funkcionálisan kétféle mondatípushoz kapcsolódva jelentkeztek: **idéző**, illetve **példaadó** főmondatok mellett, amelyekben közös, hogy mindkettő tartható metapragmatikai funkciójának (l. lentebb is). Az azonban kérdéses, hogy ez biztosan azt jelenti, hogy e függetlenedett mellékmondatok ezekben a konstrukciókban is keletkeztek. A rendszeres együttes megjelenés erős érvnek tűnik az ellipszishipotézis mellett, ugyancsak mellette szól, hogy az inszubordinált használatok egy része idéző funkciót is hordozhat (l. 35-ös példa).⁹ Számba kell azonban vennünk az ellenérveket is: a vizsgált inszubordinált mellékmondatípusok a beszélt nyelvre, a külső és a belső dialógusokra jellemzőek (drámákban, regényekben is az élőnyelvet, illetve a szereplő belső gondolatait idézik, vö. a korábban a szabad függő idézésről írottakkal), ezért természetes, hogy párbeszédese részben idézetként szerepelnek. Emiatt azonban felmerül a kérdés, hogy vajon nem csak stílusrétegbeli-műfajbéli kötöttségük miatt állnak-e idéző főmondatok mellett. Az világosan látszik, hogy inszubordinált és nem inszubordinált variációik (a kötőszó nélküli, teljesen önálló mondatként való használatot, illetve a főmondatvaló függő együttállást egyaránt értve alattuk) ugyanúgy élnek a vizsgált korszakok nyelvhasználatában, és ez utóbbiak jóval kiterjedtebb használatúak (ennek funkcionális okairól – emfatikusság – írtunk fentebb).

Az ellipszishipotézis mellett tehát a kooptációs teória ugyanúgy igaz lehet: az inszubordinált mellékmondatok ugyan sokszor idézésben jelennek meg, de nem okvetlenül az idéző főmondatról szakadtak le. Tagmondatleválás is megfigyelhető volt egyes esetekben (23-as, 28-as példa), tehát amikor a fő- és a mellékmondat egymástól független szövegmondatként jelent meg, ez azonban nem szükségszerűen zárja ki az ellipszishipotézist, hiszen a levált főmondat idővel eltűnhet.

A kooptációs elképzelés mellett szól, hogy az idéző (fő)mondatok maguk is tekinthetők tetikusoknak (ún. konceptuális tetikusoknak, vö. Heine és mtsai 2016), mivel egyértelműen diskurzusfunkciókat szolgálnak. Ugyancsak mellette szól, hogy a várt performatív igéket (*kérdezem, kívánom* stb.) tartalmazó főmondatok nem bizonyultak előzménynek. Továbbá: ha az inszubordinált mellékmondat esetében található is főmondat, az csak **funkcionális szempontból** adható meg (pl. példaadás, idézés). Az elliptált főmondat hipotézisét tehát nem lehet egyértelműen megerősíteni, de elvetni sem, további részletes kutatásokat igényel, ahogyan az is, hogy az egyes inszubordinált (al)típusok mennyire hasonlítanak vagy különböznek keletkezési szempontból.

⁹ Felmerül a kérdés, hogy a *hogy* nem tartható-e bizonyos használatában idézésjelölőnek (diskurzusjelölőnek), ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban további kiterjedt vizsgálatot igényel (a témához l. Mascher 2018, Gras 2016).

Források

Történeti Magánéleti Korpusz (TMK) <http://tmk.nytud.hu/>

Magyar Történeti Szövegtár (MTSz)

http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

Magyar Nemzeti Szövegtár 2 (MNSz2)

http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/bonito/run.cgi/first_form

Hivatkozások

- Brdarné Szabó, Rita 2006. Stand-alone Dependent Clauses Functioning as Independent Speech Acts: A Crosslinguistic Comparison. In: Réka, Benczes–Szilvia, Csábi (szerk.): *The Metaphors of Sixty: Papers Presented on the Occasion of the 60th Birthday of Zoltán Kövecses*. Eötvös Loránd University, Department of American Studies. Budapest. 84–95.
- Cristofaro, Sonia 2016. Routes to Insubordination. In: Evans–Watanabe (szerk.): 393–422.
- Dér Csilla Ilona 2019a. Insubordinált (függetlenedett) mellékmondatok a magyar beszélt és írott beszélt nyelvben. *Beszédkutatás* 27: 206–20.
- Dér Csilla Ilona 2019b. Szintaxisból a pragmatikába? *Hogy kötőszós függetlenedett mellékmondatok kialakulása (insubordináció) a magyarban*. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 47–62.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Evans, Nicholas 2007. Insubordination and its Uses. In: Nikolaeva, Irina (szerk.): *Finiteness. Theoretical and Empirical Foundations*. Oxford University Press. Oxford. 366–431.
- Evans, Nicholas–Watanabe, Honoré (szerk.) 2016a. *Insubordination*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia.
- Evans, Nicholas–Watanabe, Honoré 2016b. The Dynamics of Insubordination: An Overview. In: Evans–Watanabe (szerk.): 1–37.
- Furkó, Péter 2014. Cooptation over Grammaticalization: The Characteristics of Discourse Markers Reconsidered. *Argumentum* 10: 289–300.
- Gras, Pedro 2016. Revisiting the Functional Typology of Insubordination. Insubordinate *Que*-Constructions in Spanish. In: Evans–Watanabe (szerk.): 113–43.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Heine, Bernd–Kaltenböck, Günther–Kuteva, Tania 2016. On Insubordination and Cooptation. In: Evans–Watanabe (szerk.): 39–64.
- Heine, Bernd–Kaltenböck, Günther–Kuteva, Tania–Long, Haiping 2017. Cooptation as a Discourse Strategy. *Linguistics* 55(4): 783–812.

- Kaltenböck, Günther–Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2011. On Thetical Grammar. *Studies in Language* 35(4): 852–97.
- Kas Bence 2005. Az óhajtó mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 136–74.
- Maschler, Yael 2018. The On-Line Emergence of Hebrew Insubordinate *She-* (‘that/which/who’) Clauses: A Usage-Based Perspective on So-Called ‘Subordination’. *Studies in Language* 42(3): 669–707.
- Mithun, Marianne 2008. The Extension of Dependency Beyond the Sentence. *Language* 84(1): 69–119.
- Oravecz, Csaba–Váradi, Tamás–Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Nicoletta Calzolari–Khalid Choukri–Thierry Declerck–Hrafn Loftsson–Bente Maegaard–Joseph Mariani–Asunción Moreno–Jan Odiijk–Stelios Piperidis (szerk.): *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC-2014)*. ELRA. Reykjavik. 1719–23.
- Sansiñena, María Sol 2015. *The Multiple Functional Load of Que*. Doktori értekezés. University of Leuven.

Dér Csilla Ilona

Károli Gáspár Református Egyetem

csillader@gmail.com